

УДК 811.161.2(083.132)(477.46)

ВАСИЛИК Оксана Борисівна,
кандидат філологічних наук, викладач кафедри
української та іноземних мов Уманського
національного університету садівництва
e-mail: ovasilik@mail.ru

МІКРОТОПОНІМІЯ УМАНІ В ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано гіпотези походження назви давнього уманського передмістя Турок з огляду на особливості фіксації оніма в писемних та картографічних матеріалах XVII–XX ст. Увагу акцентовано на лінгвістичних і позамовних чинниках виникнення мікротопоніма. Зроблено спробу з'ясувати мотиваційну основу і запропоновано словотвірну модель утворення назви, що дозволяє відновити її доонімну семантику.

Ключові слова: мікротопонім, етнізм, семантична структура, суфіксальний дериват, словотвірна модель.

Постановка проблеми. Регіональний аспект вивчення топонімії має дуже багатий матеріал для дослідження локальних топонімних систем [1, с. 7], у яких географічні назви зберігають зв'язок із природними особливостями навколишньої місцевості, насамперед рельєфом, рослинним і тваринним світом тощо, соціальними, історичними й культурними умовами проживання місцевого населення. З огляду на сказане значний науковий інтерес становить дослідження системи мікротопонімів історичної Уманщини, територія якої охоплювала східні райони Вінницької, південно-західні – Київської, західні – Черкаської та Кіровоградської, північно-західні – Миколаївської та північно-східні – Одеської областей. Мовна специфіка цього ареалу полягає в тому, що він знаходиться в зоні перехідних говірок, де на території завширшки близько 100 кілометрів різною мірою представлено фонетичні, морфологічні та лексичні особливості подільського та середньонаддніпряньського говорів, що може бути додатковим свідченням архаїки багатьох назв географічних мікрооб'єктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом науковцями зроблено великий внесок у вивчення регіональних мікротопонімних систем. Досліджено, зокрема, мікротопонімію Західного Поділля (Н. І. Лісняк), Підгір'я (О. І. Михальчук), південно-східного Поділля (О. В. Заїнчовська), півночі Львівської області (О. І. Проць), центральних та східних районів Львівської області (Н. Р. Яніцька). Сучасним віконімам Черкащини присвячені окремі розвідки Т. О. Гаврилової [2; 3], де на матеріалі говірок регіону схарактеризовано назви частин населених пунктів у топонімній системі, досліджено місцеву географічну номенклатуру, що послугувала для творення віконімів.

Мета статті – аналіз історії мікротопоніма **Турок**, поява якого припадає на дорегулярний період розвитку міста Умані.

Виклад основного матеріалу. Система мікротопонімів Умані як центру історичного регіону пройшла довгий шлях розвитку. На її формування впливали як мовні, так і позамовні чинники (способи побудови системи міста, принципи найменувань об'єктів та ін.). У розвитку топонімних систем багатьох українських міст, як і у розвитку власне міст, можна виокремити два періоди: дорегулярний (до затвердження регулярного плану забудови) і регулярний (після затвердження регулярного плану).

Зазначимо, що відомості про мікротопоніми дорегулярного періоду досить суперечливі. Складність вивчення назв мікрооб'єктів цього періоду зумовлена тим, що, по-перше, на картах XVI–XVIII ст. була зображена велика територія, відповідно – маємо фіксацію тільки великих географічних об'єктів; по-друге, якщо й трапляються карти і плани міст, то зазвичай на них відсутні власні назви багатьох об'єктів, особливо якщо це стосується території, на той час не заселених людьми.

Звісно, назви таких мікрооб'єктів можна знайти на картах пізнішого часу, що також зумовлено позамовними чинниками (необхідністю якомога точнішого опису земель, які належали царській казні), хоча додаткові відомості про функціонування цих

мікротопонімів в усному мовленні уманців XVII–XVIII ст. знаходимо на сторінках насамперед історіографічних праць, які слугують для багатьох дослідників вагомим підґрунтям для з'ясування етимології назви.

Загальноприйнятою нині є гіпотеза про походження мікротопоніма **Турок** від етноніма *турок*. Принагідно зауважимо, що такої етимології дотримуються історики та краєзнавці; у поле досліджень лінгвістів цей мікротопонім поки що не потрапляв (маємо на увазі той, який іменує мікрооб'єкт на території Умані).

Першою писемною фіксацією мікротопоніма є записки Вероніки Кребс, яка, описуючи події 1768 року, зазначила: *Въ продолженіи этихъ ужасныхъ часовъ къ намъ набѣжало множество народа изъ предместья Турковъ* [4, с. 127]. У тексті, отже, вжито форму множини, що, звичайно, семантично більше виправдовує етнонімну гіпотезу походження досліджуваної назви. Подальші описи й карти міста, за винятком одного, подають мікротопонім тільки у формі однини, до того ж із наголосом на другому складі: *Предм. Турокъ* [5; 6; 7, арк. 11; 8, с. 1]; *Дорошенко призвал на помощь турок в 1674 году, осадил Умань... Урочище где стояли тогда Турки и ныне называется Турком* [9, с. 277]; *Мѣстность, на которой стояли турки до взятія города и теперь извѣстна въ народѣ подъ названіемъ турокъ или турки* [10, с. 423]; *Мѣсто, гдѣ находился турецкій лагерь подъ Уманью, до сихъ поръ называется Туркомъ* [11, с. 390]; *Предместье города Умани, где расположен был турецкий лагерь, и до сих пор слыветъ под названіемъ «Турокъ»* [12, с. 7].

Наведені контексти засвідчують, що розвиток і утвердження як єдиноправильної етнонімною гіпотези походження мікротопоніма **Турок** розпочався з праці Л. Похилевича. Історики, прив'язані до 1674 року, докладно описують хід облоги турками Уманської фортеці, роблячи відповідний лінгвістичний висновок: *Те місце, з якого турки наступали на Умань, уманчани назвали «турок»* [13, с. 35]; *Турки стояли зі сторони Грекового лісу (згодом це передмістя стали називати «Турок»)* [14, с. 5]; *Умань турки взяли в облогу і уманський полковник Яворський та козацькі старшини на запрошення турок з'явилися в їхньому таборі для мирних переговорів, але були підступно взяті у полон. Уманці відчайдушно захищалися, але турки ввірвалися до міста підземним ходом, знищили залишки хоробрих захисників і спалили місто... Так було знищене місто у 1674 році. Тепер на місці турецького табору знаходиться передмістя Умані Турок* [15, с. 42]. Ці історичні дані почерпнуто з літописів, хронік (Ф. Софоновича, Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка, Чернігівського літопису та ін.), однак у кожній із цитованих праць згадується місце розташування турецького військового табору – біля Грекового лісу, проте жодного разу не вказано назви урочища. Фіксуємо тільки інший мікротопонім – **Раківська брама**. І це незважаючи на те, що багато історіографій було створено через значний проміжок часу. Звичайно, виправданням може слугувати сам статус оніма в науці – мікротопонім, отже, відомий загалом жителям певної місцевості.

Проаналізувавши наукову літературу, зазначимо, що на території України нараховується багато географічних об'єктів із коренем **тур-** (м. *Турка* Львівської обл.; р. *Тур*, притока р. Тиси; р. *Тура*, притока р. Уж; озеро *Турець* поблизу Києва та ін.). За даними ономастів, лексеми утворилися від назви тварини **тур** або від теоніма **Тур**.

Українській мові цей номен відомий здавна. Однак уже найдавніші писемні пам'ятки засвідчують розвиток у його семантичній структурі значення «оборонно-фортифікаційна споруда». Так, І. Срезневський фіксує лексему *турь* як полісем, одним зі значень якого є «пересувне осадне укріплення» (Срезн., III, с. 1038). «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» фіксує кінцем XV ст. похідний антропонім **Турокъ** (ССУМ, II, с. 450). Укладачі вказують також на функціонування запозичення з молдавської мови *тоурнь* «башта» (ССУМ, II, 450). В. П. Шульгач фіксує ойконім *Тур* (Ратнівський р-н Волинської обл.), зазначаючи, що мотив номінації назви відновити важко через багатозначність апелювання. Лексема *тур*, крім значення «тварина, *Vos primigenius*», може мати й іншу семантику, напр., білоруське *тур* «глухий кут, тупик», діал. *тур* «купальник (рослина)», *тур-зелье, зелье-тур* «те саме» та ін. [16, с. 139]. Як зазначає О. Ф. Рогальов, *туром* також називали опорний

стовп посеред кімнати житлового будинку, межовий насип, курган, пагорб. Поселенню, що виникало на високому, підвищеному місці, могли також дати назву *Турок*, *Турна*, *Турове*, *Турин*... Аналогічні назви з'являлися і в тих випадках, коли в самому населеному пункті чи на його околицях були сліди якихось укріплень [17, с. 105].

Є також назва шахової фігури *тури* і слово *тур* «замок, палац, фортеця, поселення», поширення якого виходить далеко за межі східнослов'янського етномовного ареалу.

Праці, які кодифікують українську мову різних періодів, реєструють номен **турок** зі значенням «національність». Однак, на нашу думку, мотиваційною основою номена **Турок** є не етнонім. Насамперед звертає на себе увагу наголос і форма числа: якби йшлося про етнонім, то було б засвідчено форму множини з наголосом на першому складі, який був би й у формі однини – **тўрки** чи **тўрок**.

Як відомо, з утворенням Уманського козацького полку змінюється статус міста, що означало будівництво укріпленого оборонного комплексу, який і було збудовано в середині 40-х років XVII ст. Завдяки будівництву фортеці Умань стала добре укріпленим форпостом, який сучасники порівнювали з голландською фортецею Бредою. Місто протягом своєї історії неодноразово зазнавало нападів турків і, зрозуміло, не з одного боку. Саме цей аспект в історії Умані змусив нас підійти по-іншому до тлумачення мікротопоніма **Турок**.

Фортечний комплекс Умані становив собою три окремі фортеці, найбільша з них знаходилася в центрі на пагорбі. Найбільш укріпленим був східний бік, тобто той, що виходив на Греків ліс, який дозволяв ворогу розташовуватися табором у безпосередній близькості від фортеці. Кількаступеневе укріплення на вигляд нагадувало верхівку тури. Тогочасній українській мові було відоме слово **турі** «земляні укріплення, плетені корзини, наповнені землею», запозичене, очевидно, з французької або італійської мови (ЕСУМ, V, с. 679). Отже, на нашу думку, первинно похідним суфіксальним дериватом **Туріок** місцеві жителі номінували східний бік укріплення. Згодом ця назва поширилася й на прилеглу територію. З часом відбулося затемнення семантики вихідної форми, чому сприяв насамперед омонімічний збіг цього іменника з формою однини етноніма **турок**. Однак для XVII ст. це видається менш імовірним, оскільки поширеним на той час був етнонім **турчин**.

Якщо згадати, що саме зі східного боку в Уманську фортецю вів таємний підземний хід, про який, очевидно, могло знати не тільки місцеве населення, то стає зрозумілим, чому саме з цього боку турки намагалися заволодіти фортецею. Отже, мотиваційну основу слід шукати в дієсловах питомого кореня **тур-** – праслов'янські *turiti*, *turati* «гнати, штовхати, кидати» – **тўрїти** «гнати, проганяти, виганяти» (ЕСУМ, V, с. 680), які і в сучасній українській мові функціонують без зміни семантики: *тўрїти* «гнати, проганяти» (СУМ, X, с. 326). Відповідно, **Турком** називали місце, звідки неодноразово проганяли ворога, тобто східний бік фортеці.

Висновки. Отже, дослідження генези мікротопоніма **Туріок** ставить під сумнів етнонімну мотиваційну основу. Запропонована нами словотвірна модель утворення назви дозволяє відновити її доонімну семантику, таким чином доводячи і її автохтонність.

Список використаної літератури

1. Жиленкова И. И. Топонимы Белгородской области (системный лингвоанализ названий населенных пунктов): учеб. пособие по лингвокраеведению. Изд. 2-е / И.И. Жиленкова. – Белгород : ИД «Белгород», 2012. – 124 с.
2. Гаврилова Т. Місцева географічна номенклатура як джерело номінації сільських кутків (на матеріалі говірок Черкащини) / Т. Гаврилова // Студії з ономастики та етимології. 2002. – К. : Кий, 2002. – С. 54–64.
3. Гаврилова Т. Назви частин населених пунктів у топонімічній системі (на матеріалі говірок Черкащини) / Т. Гаврилова // Наукові записки. – Вип. 37. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – С. 97–100.
4. Записки Вероники Кребе // Гайдамацький рух на Уманщині. Коліївщина 1768 року : хрестоматія / Монке С. Ю., Кузнець Т. В., Петренко А. І. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – С. 120–143.
5. План г. Умані с прилеглими земельними участками. 1820 р. // ДАКО. – Ф. 1542. – Оп. 1. – Спр. 2414. – 1 арк.
6. План г. Умані с предместьями, вошедшими в двухверстатную черту винного откупа, 26 августа 1838 г. // ДАКО. – Ф. 1542. – Оп. 1. – Спр. 2415. – 1 арк.

7. Об устройстве г. Умани, 1861–1870 гг. // ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 92. – Спр. 204. – 25 арк.
8. Демочани. Умань / [составлено и. д. уездного воинского начальника подполковником Демочани]. – К. : Тип. Округного штаба, 1882. – 35 с.
9. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся, собрал Л. Похилевич. – К. : Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – 764 с.
10. Смоктий А. Город Умань и Софиевка / А. Смоктий // Киевская старина. – 1882. – Т. I (декабрь). – С. 420–437.
11. Т-ий К. И. Краткий очерк истории города Умани / К. И. Т-ий // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – С. 381–394.
12. Иващенко В. Исторический очерк Умани и Царицына сада (Софиевки) / В. Иващенко. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1895. – 49 с.
13. Бевз Г. П. Історія Уманщини / Г. П. Бевз. – К. : [Б. в.], 1997. – 104 с.
14. Палій А. Становлення уманського козацького полку / А. Палій // Умань. – 2000. – 26 жовтня. – С. 5.
15. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття) : монографія / [Монке С. Ю., Петренко А. І., Кузнець Т. В. та ін.] – К. : ВПЦ «Київський університет», 2001. – 266 с.
16. Шульгач В. П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник / В. П. Шульгач. – К. : «Кий», 2001. – 189 с.
17. Рогалев А. Тур и «Туров город»: от мифологии к истории / А. Рогалев // Русская речь. – 2007. – № 1. – С. 102–105.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам : в 3 т. / И. И. Срезневский. – СПб., 1893–1912. – Т. 1–3.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. I–II.
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука, В. Г. Складенка. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.

References

1. Zhylenkova, I. I. (2012). *The toponyms of Belgorod region (the system linguistic interpretation of the settlements names): schoolbook of the linguistic area study*. Belgorod: «Belgorod» (in Russ.)
2. Havrylova, T. (2002). The local geographical nomenclature as a source of nomination of the rural portions (on the material of dialects of Cherkasy region). *Studii z onomastyky i etymologii. 2002 (The studios from the onomastics and etymology. 2002)*. Kyiv: Kyj, 54–64 (in Ukr.)
3. Havrylova, T. (2001). The names of the parts of settlements in the toponymical system (on the material of dialects of Cherkasy region). *Naukovi zapysky (Scientific notes)*. Kirovograd, 37, 97–100 (in Ukr.)
4. The notes of Veronika Krebs // Monke S. Yu., Kuznets T. V., Petrenko A. I. (2002). *The movement of haydamaks in Uman rigion. Koliivschyna of 1768: the chrestomathy*. Kyiv: «Kyivskyj universytet», 120–143 (in Russ.)
5. The plan of Uman town with the adjoining land plots. 1820 // DAKO. – Fund 1542. – Register 1. – Archiving 2414. – 1 plate (in Russ.)
6. The plan of Uman town with suburbs, 26 August 1838 // DAKO. – Fund 1542. – Register 1. – Archiving 2415. – 1 plate (in Russ.)
7. About a construction of Uman town, 1861–1870 // TsDIAK of Ukraine. –Fund 442. – Register 92. – Archiving 204. – 25 plates (in Russ.)
8. Demochani (1882). *Uman*. Kiev: Printing-house of Okruzhnoj shtab (in Russ.)
9. *The chronicles about the inhabited localities of the Kyiv province or the statistical, historical and church notes about all countries, villages, townships and cities, which are within of the city's bounds, L. Pokhilevich collected* (1864). Kiev: Printing-house of Kiev Pechersk Lavra (in Russ.)
10. Smoktij, A. (1882). Uman town and Sofievka park. *Kievskaja starina (Kievskaja antiquity)*, I, 420–437 (in Russ.)
11. T-ij, K.I. (1888). Brief historiographical overview of Uman town. *Kievskaja starina (Kievskaja antiquity)*, XII, 381–394 (in Russ.)
12. Ivashchenko, V. (1895). *The historiographical overview of Uman town and of Tsaritsyn Garden (Sofievka)*. Kiev: Printing-house of S.V. Kul'zhenko (in Russ.)
13. Bevez, H.P. (1997). *The historical of Uman town*. Kyiv (in Ukr.)
14. Palij, A. (2000). The development of Uman Cossacks regiment. *Uman, 26 October*, 5 (in Ukr.)
15. Monke, S. Yu., Petrenko, A.I. Kuznets, T.V. (2001). *The overview of Uman region history (from the earliest times till the 60s of the 20th century): the monograph*. Kyiv: «Kyivskyj universytet» (in Ukr.)
16. Shul'hach, V.P. (2001). *Ojkonimy of Volyn region: Etymology dictionary*. Kyiv: Kyj (in Ukr.)
17. Rogalev, A. (2007). Tur and «Tur town»: from the mythology to the historical. *Ruskaja rech (Russian language)*, 1, 102–105 (in Russ.)

VASYLYK Oksana Borysivna,

Candidate of Philological Sciences, Lecturer at the Department of Ukrainian and foreign languages
Uman National University of Horticulture
e-mail: ovasilik@mail.ru

MICROTOPYNOMY OF UMAN IN UKRAINIAN LANGUAGE MANUSCRIPTS

Abstract. Introduction. *The research of the system of microtoponyms of the historical Uman is the matter of academic interest, as regional proper names contain information about the peculiarities of the object named, historical era, ethnos, language and living conditions of local population.*

Purpose. *The analysis of history of microtoponym «Turok».*

Results. *The creation of onym which denotes Uman suburb is associated with preregular period of the town (the one before approving of the regular plan of construction).*

Historians and ethnographers adhere to the hypothesis about the derivation of the name from the ethnonym «turok». During the research it was found out, that the motivational base of the nomen «Turok» is not an ethnonym, which is confirmed by the stress and category of number.

The analysis of scientific literature shows that there exist many names of Ukrainian geographical objects with 'tur-' root (city Turka in Lviv region; Tur river, the tributary of Tisa river; Tura river, the tributary of Uzh river; Turets lake near Kyiv etc.) According to onomastic data, these lexical units were formed from animal name or from theonym Tur.

This nomen was used in the Ukrainian language long ago. But the oldest manuscripts testify of the development of the meaning «fortification» in its structure. In the author's opinion, the primary suffix derivative «Turok» was used by the local residents to denote the eastern side of the fortress, which existed in Uman in the 17th century. Over time this name spread over surrounding area. In time the semantics of the initial form was obscured predominantly because of the homonymic coincidence of this noun with the ethnonym's singular form «turok». However, it seems less probable for the 17th century, because the ethnonym «turchyn» was a widespread name at that time.

Originality. *The microtoponymical material of Uman region of the 17th century was researched for the first time through the analysis of its lexico-semantic peculiarities.*

Conclusion. *The study of the origin of microtoponym «Turok» leaves some doubts as to its ethnonymic motivational base. The suggested derivative model of the name allows to reconstruct its pronymic semantics, thus testifying of its autochthony.*

Key words: *microtoponym; ethnonym; semantic structure; suffixal derivative; word-building pattern.*

Надійшла до редакції 11.09.2015

Прийнято до друку 14.10.2015

УДК 81'276+81'373.611

ГАРЛИЦЬКА Тетяна Сергіївна,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри
англійської мови з методикою викладання
Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ
“Криворізький національний університет”
e-mail: vinkr75@mail.ru

ЛІНГВОСОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ МІСЬКОГО МОВЛЕННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЖАРГОННИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Стаття присвячена дослідженню лінгвокультурних та соціолінгвістичних особливостей міського мовлення на матеріалі жаргонних фразеологізмів. У роботі аналізуються та порівнюються жаргонні фразеологічні системи української, російської та англійської мов шляхом визначення основних семантичних та соціальних груп фразеологічних жаргонізмів, їх національно-культурної своєрідності та функціонального призначення. На основі спільних лінгвосоціокультурних рис, притаманних жаргонним фразеологічним одиницям трьох досліджуваних мов, визначаються загальні тенденції розвитку міського мовлення.

Ключові слова: *мова міста, жаргон, фразеологізми, лінгвосоціокультурні особливості, тенденції розвитку.*